

ФОНД БОЗОРИНИ ТАРТИБГА СОЛИШ ОРҚАЛИ МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11403397>

Султонов Шерали Нуралиевич

Тошкент давлат иқтисодиёт университети

“Молия” кафедраси доценти, (PhD)

Аннотация: Ўзбекистон фонд бозори ривожланишининг ҳозирги авҳоли, қимматли қоғозлар бозорининг савдо ҳажмида фонд биржасининг улуши унга хос хусусиятлар, мазкур бозорни ривожлантириши тенденциялари таҳлили, фонд бозорини ривожлантириши билан боғлиқ масалалар, ёритилган.

Калит сўзлар: акциядорлик жамияти, дефицит, инфляция, хусусий мулк, акция, облигация, инвестор, молия бозори, корпоратив бошқарув фонд бозори, фонд биржаси, бирламчи бозор, иккиламчи бозор, капитал бозори, бозор капитализацияси, эмитент.

Жаҳон мамлакатларида фонд бозорлари турли даражада ривожланган бўлиб, макроиқтисодий режалар ишлаб чиқиш ва йирик инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришда, жумладан, хорижий капитал оқимлари ва аҳоли жамғарма маблағларини фонд бозори орқали жалб қилишда муҳим воситалардан бири бўлиб қолмоқда. Молиявий глобаллашув шароитида фонд бозорини халқаро миқёсда ривожлантириш, инвестициялардан самарали фойдаланишга қаратилган масалаларнинг ечимига эришиш бўйича илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Тадқиқот натижалари асосида фонд бозорининг миллий ва халқаро тизимларини ривожлантиришга урғу берилмоқда ҳамда узлуксиз равишда такомиллаштирилмоқда. Жаҳон миқёсида ривожланган мамлакатларда «қимматли қоғозлар бозори айланмаси сўнгги йилларда ЯИМ ҳажмига нисбатан 100-200 фоизни ташкил этган ҳолда, 2025 йилдан кейин эса 300 фоизгача етиши башорат қилинмоқда»[1]. Аммо, йирик компанияларнинг акциядорлик капитали тузилмасида давлат улушининг юқорилиги, фонд бозори орқали инвестиция жалб этишни такомиллаштириш, молиявий инструментлар ликвидлилигини ошириш, жаҳон капитал бозорига интеграциялашувини таъминлаш орқали молиявий ресурслар жалб қилишни кенгайтириш, қимматли қоғозларнинг иккиламчи

бозорини ривожлантиришга қаратилган илмий изланишлар олиб бориш долзарб аҳамиятга эга.

Иқтисодий адабиётларда фонд бозори ва қимматли қоғозлар бозори бир хил мазмундаги тушунчалар сифатида талқин этилган. Масалан:

«фонд бозори, қимматли қоғозлар бозори – молия бозорининг қимматли қоғозлар эмиссияси ва уларнинг олди-сотдиси билан шуғулланадиган соҳаси»[2];

«фонд бозори корпорацияларнинг қимматли қоғозлар бозори ҳисобланади»[3];

«фонд бозори – бу шундай бозорки, унда махсус товарлар – қимматли қоғозлар савдоси амалга оширилади»[4];

«фонд бозори – бўш пул маблағлари эгалари билан унга муҳтож бўлганларни бирлаштирувчи қимматли қоғозлар бозоридир»[5].

Шу муносабат билан “фонд бозори” ва «қимматли қоғозлар бозори»ни бир хил мазмундаги тушунчалар сифатида қарашни ўринли деб ҳисоблаймиз. Бир вақтнинг ўзида қимматли қоғозлар фонд бозори (қимматли қоғозлар бозори)да ҳаракатланади.

Фонд бозори – қимматли қоғозлар эмиссияси ва уларнинг олди-сотдиси билан шуғулланадиган соҳаси ва қимматли қоғозлар муомаласи бўйича молиявий муносабатлар мажмуи бўлиб, унинг асосий вазифаси «жамғарма-инвестиция» механизмини ишга тушириш, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришга ва техника тараққиётига зарур бўлган молиявий маблағларни тўплаш ва тақсимлаш, юридик ва жисмоний шахсларнинг сармояларини жалб қилиш, уни янада кўпайтириш ва иқтисодиёт тармоқларига йўналтириш орқали иқтисодиётнинг модернизациялашувини таъминлаш кабилардан иборат. Шунингдек, фонд бозори ва унда фаолият кўрсатаётган воситачилар молиявий тизимнинг таркибий қисми бўлиб, ортиқча маблағларни инвесторлардан истеъмолчиларга қайта тақсимлаш жараёнини тезлаштиришга имконият беради.

Фонд бозорида бир пайтнинг ўзида бозор айланмасининг объекти ҳамда томонларга мулкӣ ва бошқа турдаги ҳуқуқлар билан бирга, мажбуриятларни ҳам бериш хусусиятига эга бўлганлиги боис, уларнинг иқтисодий моҳиятини аниқлашда ушбу иқтисодий ҳодисанинг ҳам иқтисодий, ҳам юридик жиҳатларини ўзида жамловчи интеграциялашган ёндашув ҳақида фикр юритиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Фонд бозорини ривожлантириш бўйича мавжуд бўлган илмий тадқиқотларни ўрганиш, фонд бозори ва унинг таркибини қиёсий солиштириш, статистик маълумотларни ўрганиш ва иқтисодий жиҳатдан таққослаш ва таҳлил қилиш, мантиқий фикрлаш, илмий абстракциялаш, маълумотни гуруҳлаш, анализ ва синтез, индукция ва дедукция усулларидан кенг фойдаланилган.

Ўзбекистон фонд бозорини ривожлантиришда 600 тага яқин АЖ фаолият юритаётган бўлса-да, молия бозоридан маблағ жалб эта олмаяпти. Жумладан, акциядорларнинг умумий йиғилишида уларнинг иштирок этишини таъминлаш каби муаммолар мавжуд. Фонд бозорини ривожлантиришда аҳолининг молиявий саводхонлигини ва мазкур бозорга бўлган ишончини ошириш долзарб вазифа ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир субъектнинг соғлом фаолият кўрсатиши, унинг яшовчанлиги (ҳаётийлиги) ва рақобатга бардошлиги бошқа омиллар билан бир қаторда кўп жиҳатдан ўша субъект томонидан қай тарзда инвестицион фаолиятнинг амалга оширилаётганлиги билан боғлиқ. Тараққий этган мамлакатларда инвестицион фаолиятнинг амалга оширилиши, энг аввало, субъектларнинг фонд бозоридаги иштирокини назарда тутди. Субъектларнинг фонд бозоридаги иштироки эса ҚҚБни ривожлантириш масалаларига бориб тақалади. Айти дамда Ўзбекистон фонд бозорини ривожлантириш билан боғлиқ масалаларни, авваламбор, фонд бозори ривожланишининг ҳозирги авҳолига баҳо бермасдан, унга хос хусусиятларни, тенденцияларни аниқламасдан ва тегишли таҳлил (иқтисодий) ишларини амалга оширмасдан ҳал қилишнинг иложи йўқ. Шу сабабли, миллий фонд

бозорининг ҳозирги аҳволига баҳо бериш, унга хос тенденцияларни аниқлаш билан боғлиқ бўлган масалаларни ҳал қилишга ҳаракат қиламиз.

Фонд бозорининг асосий таркибий қисмлари ҳисобланган биржалар ва муқобил савдо тизимларининг ролини ошириш, янги молиявий воситаларни жорий этиш, фонд бозорида ўзини ўзи бошқариш органларини ташкил этиш, қимматли қоғозларни онлайн сотиб олиш ва электрон савдоларни ташкил этиш бу борада тегишли илмий изланишлар олиб борилишини тақозо этади. Сўнгги йилларда миллий фонд бозорини ривожлантириш йўлида кенг қўламли ислохотлар амалга оширилмоқда.

Ривожланган мамлакатлар тажрибаси шундан далолат берадики, самарали фаолият кўрсатувчи фонд бозори иқтисодий ўсиш суръатларига ижобий таъсир кўрсатадиган омиллардан биридир. Ривожланган фонд бозори корхоналарга катта ҳажмдаги сармоя талаб қилувчи лойиҳаларни молиялаштиришда рискларни муносиб баҳолаш ва диверсификациялаш, маблағларни самарали жалб қилиш имконини беради. Бундан ташқари, фонд бозори иқтисодий тенденцияларнинг индикатори бўлиб хизмат қилиши мумкин, бу эса манфаатдор томонларга (шу жумладан, ҳукуматга) ўзининг ҳаракатлар стратегиясини ишлаб чиқишга ва самарали амалга оширилишига имкон беради.

Фонд бозорини давлат томонидан тартибга солишнинг асосий элементларидан бири бу – фонд бозори тўғрисидаги қонунчиликнинг унинг иштирокчилари томонидан амал қилиниши устидан назоратдир. Назорат органлари тажрибасини ҳамда қимматли қоғозлар бозори иштирокчилари фаолиятини умумлаштириш бўйича назорат элементларини услубий жиҳатдан тизимлаштириш лозимдир. Юқоридагилардан келиб чиқиб, фикримизча, фонд бозорини давлат томонидан тартибга солиш тизимини билвосита (тўғридан-тўғри) ва бевосита усулларга ажратиш мумкин.

Фонд бозори яхши ривожланмаган мамлакатлар сармоя жалб қилиш учун бир мунча юқори харажатларга дуч келмоқдалар ва бу рақобат муҳитига салбий таъсир кўрсатади, иқтисодиётнинг соғломлиги тўғрисида ҳолис

ахборот берувчи воситанинг йўқлиги вазиятни яхшилаш бўйича амалий ва самарали чоралар қабул қилинишига имкон бермайди. Бироқ, сўнгги ўн йилликдаги Ўзбекистон капитал бозори кўрсаткичларининг таҳлили, афсуски, унинг ҳолатини ижобий баҳолаш учун асос бўла олмайди. Умуман, ҚҚБни, хусусан, фонд бозорини ривожлантириш ҳар доим Ўзбекистон иқтисодиётини ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларидан бири бўлиб келган. Бир қарашда фонд бозори тараққиёти учун зарур бўлган шарт-шароитлар мавжуд: норматив-ҳуқуқий база яратилди, корхоналарда корпоратив бошқарув тизимини яхшилаш ва фонд бозорида шаффофликни таъминлаш бўйича чоратadbирлар кўрилди, бозор инфратузилмаси шакллантирилди. Аммо, акциялар капиталлашувининг, қарз мажбуриятларини ифодаловчи қимматли қоғозларнинг ва ҚҚБ савдо ҳажмининг мамлакат ЯИМ ҳажмига нисбати каби кўрсаткичлар орқали фонд бозорининг аҳволини ва унга хос тенденцияларни аниқлаш мумкин.

Фонд бозорининг тараққий этиш даражаси мамлакат молия бозори ривожланишини белгилаб берувчи муҳим бўғинлардан саналади. Тизим ривожда унинг таркибидаги савдо тузилмаларининг капиталлашув даражаси, айланма ҳажмининг йириклиги, қимматли қоғозларнинг даромадлилик даражаси ҳамда муомаладаги молиявий инструментлар ликвидлиги муҳим аҳамиятга эга. Бундан ташқари, фонд бозорининг ривожланиши ва халқаро интеграциялашуви мамлакат иқтисодиётига хорижий инвестицияларни жалб қилишга таъсир этувчи асосий омил ҳисобланади. Шу боисдан ҳам иқтисодиёти тараққий этган барча мамлакатларда фонд бозори ривожига алоҳида эътибор қаратилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасини ўрганиш ва кенг жамоатчилик ўртасида тарғиб этишга бағишланган илмий-оммабоп қўлланма. – Т.: «Маънавият», 2018.
2. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. «Ф» ҳарфи. – Т.: «ЎМЭ» давлат илмий нашриёти. 2001. – Б. 202.
3. Тьюлз Р., Бредли Э., Тьюлз Т. Фондовый рынок. – 6-е изд.: Пер. с англ. – М.: «ИНФРА-М», 1997. – С.
4. Берзон Н.И. и др. Фондовый рынок. – 2-е изд. – М.: «Вита-пресс», 1999. – С. 8.
https://economic.definition.com/Stock_indexes/Fondovyy_rynok_Stock_market__eto.html